

МІСЦЕ І РОЛЬ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ І ГОСПОДАРСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УРСР У ДОБУ ВІДЛИГИ

На основі архівних та опублікованих джерел досліджено феномен партійно-радянської та господарської номенклатури, визначено її місце і роль у політичній системі УРСР у 1953-1964 рр. Зроблена спроба з'ясувати сутність номенклатури, її функціональне призначення та вплив на особливості організації державної влади в Українській РСР у добу відлиги.

Ключові слова: номенклатура, номенклатурний принцип, номенклатурна система, ієрархія, функціонери, чиновники.

На основании архивных и опубликованных источников исследовано феномен партийно-советской и хозяйственной номенклатуры, определено ее место и роль в политической системе УССР в 1953-1964 гг. Сделана попытка установить суть номенклатуры, ее функциональное предназначение и влияние на особенности организации государственной власти в Украинской ССР в период оттепели.

Ключевые слова: номенклатура, номенклатурный принцип, номенклатурная система, иерархия, функционеры, чиновники.

On the basis of the archive and published sources the phenomenon of the soviet party and master nomenclature is investigated, its place and role in the political system of the Ukrainian SSR in 1953-1964s is defined as well. The attempt is made to find out the essence of the nomenclature, its functions and influence to the peculiarities of the organization of the state power in the Ukrainian SSR in the thaw epoch.

Key words: nomenclature, nomenclature principle, nomenclature system, nomenclature hierarchy, functioners, officials.

Дослідження радянської номенклатури як своєрідного соціального феномена за останнє десятиліття набуло динамічного розвитку та окреслило цілий ряд проблем, у тому числі й історичних, які раніше не потрапляли у поле зору вчених. А введення до наукового обігу нових матеріалів, які сьогодні стали доступними для дослідників, документальних джерел, а також трансформація концептуальних підходів щодо їх вивчення, зумовили переоцінку цілої низки історичних явищ і подій.

Нині в Україні відбувається пошук власної моделі розвитку правового, цивілізованого, демократичного суспільства, яке б відповідало сучасним реаліям. Тому вивчення природи та особливостей функціонування і формування партійно-радянської та господарської номенклатури у добу відлиги, і сьогодні, в часи розбудови незалежної Української держави має важливе значення, адже по-перше кадрова політика була і залишається

стрижнем ефективного функціонування держaparату будь-якої країни, по-друге життя переконливо довело, що навіть негативний досвід нерідко стає у великій пригоді, по-третє – 1953-1964 роки були сповнені багатьох суспільних змін і постійного пошуку шляхів покращення добробуту, та найголовніше вони давали людям надію на краще життя.

Вітчизняна історіографія накопичила помітний науковий доробок, присвячений ролі та місцю партійно-радянської та господарської номенклатури у політичній системі УРСР. Вона знайшла відображення в публікаціях: М. Дорошка [1], В. Крупини [2], С. Кульчицького [3], Т. Першиної [4], Г. Стародубця [5], М. Фролова [6], В. Тимцуника [7] та ряду інших вчених. Проте, ця проблематика і досі продовжує викликати інтерес у науковців і потребує дослідження ще цілого ряду важливих аспектів, зокрема у добу відлиги.

Це і обумовило актуальність даної теми та необхідність її глибокого вивчення.

Автор ставить перед собою мету з'ясувати сутність, функції та особливості процесу формування партійно-радянської та господарської номенклатури у 1953-1964 роках.

Термін «номенклатура» сягає своїм корінням у глибоку давнину. З'явився він ще у давньоримську епоху і походить від латинських слів *nomen* – ім'я та *classe* – скликати, що в перекладі означає перелік, список [8, с. 345]. Із цього приводу М. Сергієнко говорить, що у Стародавньому Римі серед рабів навіть існувала окрема категорія під назвою раб-номенклатор, основним обов'язком якого було знати імена всіх мешканців міста і рабів у домі та при потребі підказувати їх своєму господарю [9, с. 249]. Проте, сьогодні тлумачення цього слова не відповідає своєму первинному змісту, адже ще за часів існування Радянського Союзу воно міцно вкоренилося у партійній лексиці та набуло нового сенсу.

В радянських умовах поняття «номенклатура» з'явилося у партійних документах восени 1923 року, після того, як секретаріат ЦК РКП(б) направив усім наркомам і керівникам державних установ перелік посад, призначення на які здійснювалося виключно за постановою ЦК. З того часу номенклатурний принцип призначення партійних кадрів на державні посади був узаконений, а сам термін почав означати перелік найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті та громадських організаціях, призначення на які відбувалося лише із санкції центральних партійних органів [1, с. 3].

Усі дані про номенклатурні посади зберігалися у суворій таємниці, а списки номенклатури вважалися цілком таємними документами і розсилалися тільки обмеженому колу осіб.

Навіть сам термін «номенклатура» використовувався дуже рідко, в тому числі і у партійних документах. Він лише позначав, а не розкривав зміст типу кадрової політики, тобто призначення на керівні посади згори до низу, яке повністю відкидало принцип обрання чи відбір кандидатів на конкурсних засадах. Пізніше цією категорією почали називати й групу осіб, що обіймала номенклатурні посади, тобто самих чиновників.

Слід також зазначити, що номенклатурних посад було дещо більше, ніж працюючих на них людей, оскільки частина партійно-радянських та господарських управлінців одночасно обіймали декілька посад.

В історичній літературі термін «номенклатура» набув поширення тільки після виходу у 1972 році монографії М.С. Восленського [10]. Зауважимо, що до цього часу вона є найбільш повною та ґрунтовною науковою працею, в якій глибоко досліджено номенклатуру та проаналізовано важливу її ознаку – ієрархічність. Сутність останньої полягає у розумінні внутрішньої будови номенклатури як пірамідальної ієрархії, для якої характерним було те: чим важливіше номенклатурне «крісло», тим вищий партійний орган здійснював призначення працівника на нього.

Зауважимо, що найвищий щабель партійно-державної піраміди СРСР обіймали перший секретар ЦК КПРС, члени Політбюро ЦК КПРС, кандидати в члени Політбюро і секретарі ЦК. Наступною сходинкою була номенклатура Політбюро ЦК КПРС, тобто керівники, які були призначені на засіданнях Політбюро. До цієї групи входили перші, інколи, другі секретарі республіканських ЦК компартій, перші секретарі обкомів та міськкомів найбільших міст, союзні міністри, вищі військові чини, посли, директори найбільших заводів ВПК, керівники творчих союзів, головні редактори центральних партійних видань. Рівнем нижче знаходилась номенклатура Секретаріату ЦК КПРС, до якої належали заступники міністрів, другі секретарі обкомів, перші секретарі облвиконкомів і т.д. [11, с. 52]. Номенклатура Політбюро і Секретаріату становила номенклатурну верхівку, яка в офіційних документах носила назву «основна номенклатура». Останнє місце у цій ієрархії займала обліково-контрольна номенклатура ЦК КПРС. Призначення на ці посади відбувалося лише після узгодження у відповідних відділах ЦК.

До «Переліку номенклатури ЦК КПРС по Українській РСР», крім партійних працівників різних рівнів, були внесені усі важливі посади: від голови Президії Верховної Ради УРСР до директорів заводів та начальників пароплавств, ректорів вузів та редакторів газет. І тому номенклатурний контроль зумів охопити усі сторони життя українського суспільства.

Структуру номенклатури в 1953-1964 роках можна розглядати також із позиції вертикалі влади, виокремлюючи номенклатуру рівня ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласного, міського, районного та рівня первинної парторганізації, або по горизонталі влади, поділивши на партійну і радянську, у якій, в свою чергу, можна виділити номенклатуру державних органів влади і господарських керівників. Проте, у будь-якому випадку представники номенклатури обов'язково були тісно взаємопов'язані між собою.

На сьогодні в історичній, політичній та соціологічній науках сформувалося ціле розмаїття підходів, що дають пояснення сутності феномену номенклатури через різні понятійні категорії, такі як: «партократи», «чиновники», «еліта», «правлячий клас», «новий клас», «політичний інститут», «функціонери», «бюрократи», «партійне керівництво», «призначені працівники», «відповідальні працівники», «влада», «владні структури», «державний апарат», «управлінці», «керівна верхівка» тощо.

Проте, саме розуміння концепту «номенклатура» не дає змоги до кінця з'ясувати роль та місце феномену номенклатури у суспільно-політичному житті УРСР. Для цього необхідно проаналізувати його складові: «номенклатурну систему» та «номенклатурний принцип» добору кадрів.

Аналіз джерельної бази робить очевидним те, що «номенклатурна система» та «номенклатурний принцип» добору кадрів відігравали важливу роль у формуванні всіх ланок керівників. Тонкощі перебігу цих процесів у хрущовське десятиліття у науковців викликають особливий інтерес. Оскільки на початку 50-х років XX століття нове керівництво країни на чолі з першим секретарем ЦК КПРС Хрущовим, у результаті змін, що відбулися у вищих ешелонах влади та складної економічної ситуації, відчуло необхідність нових підходів, щодо формування партійно-радянської та господарської номенклатури. А основним змістом багатьох реформ стали деєсталінізація та лібералізація радянського суспільства й передусім самої КПРС, оскільки компартія мала одноосібний вплив на діяльність органів державної влади та на розвиток всього радянського суспільства, тому, віддаючи всі, без винятку, керівні

посади своїм членам, вона намагалася через Ради народних депутатів як політичну основу СРСР, профспілки, комсомол, виробничі та громадські організації, творчі спілки тримати все під своїм контролем. А правляча номенклатура у свою чергу всіляко підтримувала міф про компартію як «авангард робітничого класу».

Сконцентрувавши поступово у своїх руках фактично всю повноту влади та обійнявши ключові посади в СРСР, М. Хрущов намагався демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом, не змінюючи при цьому суті самої системи.

У своїх починаннях М. Хрущов розраховував на підтримку і тому продовжував зміцнювати свої позиції: після призначення українця Олексія Кириченка на посаду першого секретаря ЦК КПУ пішла широка хвиля висунення до номенклатури представників місцевої влади. Кадри, які новий вождь знав особисто, на які міг покластися, походили здебільшого із України. Утворилася нова українська політична еліта, яка мала перевагу над вихідцями з інших регіонів. Так, у 1964 році, до зняття М. Хрущова, 5 осіб із 10, які входили до складу Президії ЦК КПРС, були обставинами своєї політичної біографії пов'язані з Україною: М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Підгорний, О. Кириченко, Д. Полянський – фактично це була половина персонального складу партійно-радянської верхівки. За законами номенклатури кожен із них «тягнув за собою своїх». Подібна ситуація відбувалася і на місцях.

Компартія України у цей час також зазнала очевидних якісних та кількісних змін: на 1 червня 1954 року в ЦК КПУ українців було 72 %, у Верховній Раді УРСР – 75 %, а серед керівників великих підприємств – 51 %. У 1958 р. українці становили 60 % членів КПУ. На початку 60-х років число членів компартії перевищувало 1,6 млн. осіб, а у середині цього десятиліття їх було більше 5 % населення України.

Показовим у цьому плані був стан по добору керівних кадрів на Черкащині. Відразу після підписання Указу про утворення Черкаської області розпочалася практична робота. Для вирішення організаційних питань по формуванню апарату управління та налагодженню його роботи до м. Черкас прибула

група працівників ЦК КПУ на чолі з Борисом Іовлевичем Вольтовським, який мав очолити майбутній обком партії і стати першим секретарем Черкаської області. Затверджене ЦК КПУ оргбюро виконувало усі владні функції аж до остаточного формування всіх управлінських ланок партійного та державного керівництва областю. На своєму першому засіданні 13 січня 1954 року цей тимчасовий орган розглянув питання про розміщення створюваних обласних організацій, про назву обласної газети, про розгортання соціалістичного змагання з Київською областю. А на першій Черкаській обласній партійній конференції, яка відбулася 10-11 березня 1954 року, було обрано обласний партійний комітет. Її делегати представляли 1 714 первинних парторганізацій, які об'єднували 22 860 членів партії і кандидатів в члени КПРС. Згодом на першому пленумі було обрано бюро Черкаського обласного комітету Комуністичної партії України. До його складу ввійшли партійні і радянські керівники, які раніше обіймали номенклатурні посади в основному в Київській області. Першим секретарем Черкаського обкому партії було обрано Вольтовського Бориса Іовлевича, який був колишнім фронтовиком, добре знав сільськогосподарське виробництво і мав значний управлінський досвід обласного масштабу, оскільки у перші повоєнні роки завідував сільгоспвідділом Київського обкому компартії України, а з 1951 р. був першим заступником голови Київського облвиконкому. З 1960 року працював на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР. Обирався депутатом Верховної Ради України, членом ЦК Компартії України [12, с. 79].

На першій сесії Черкаської обласної Ради депутатів трудящих, яка відбулася 16 квітня 1954 року, було завершено формування обласного апарату. Головою облвиконкому було обрано 35-річного Івана Кіндратовича Лутака, добре обізнаного з Черкащиною, адже з 1949 по 1951 рік він був першим секретарем Христинівського райкому партії Черкаської області, потім працював завідувачем сільськогосподарського відділу Київського обкому КПУ, а згодом першим секретарем Києво-Святошинського району Київської області, колишнього фронтовика, людину надзвичайної працездатності, компетентного

фахівця сільськогосподарської галузі. У 1961 році І. К. Лутак призначений на посаду першого секретаря Кримського обкому партії. Він зробив великий внесок у розвиток Черкащини та її обласного центру. Неодноразово обирався у Верховні Ради УРСР і СРСР, в Центральний Комітет Компартії України та КПРС [12, с. 90].

Зауважимо, що у середині 50-х років ХХ століття розпочався процес перебудови державного апарату, удосконалення його структури. У міністерствах і відомствах та місцевих органах управління було ліквідовано 4 867 структурних підрозділи, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад. Водночас значно розширилася система рад депутатів трудящих. Вони розглядалися партійно-радянською номенклатурою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування та залишалися під пильною увагою партійних органів, кількість членів яких у подальші роки доби відлиги продовжувала зростати. Так, наприклад, у 1958 р. в колгоспах Черкаської області працював 12 861 комуніст, а в 1965 р. – вже 18 599, тобто у півтора рази більше [13, с. 477].

Загалом же хрущовські управлінські реформи, що передбачали зміни в системі керівництва, не раз торкалися сільського господарства. 1959 р. у великих колгоспах і радгоспах стали створюватися партійні комітети, а парторганізаціям бригад, ферм, відділень надавались права первинної організації. В 1959-1960 рр. парткоми діяли в 5 664 колгоспах і 2 140 радгоспах, і цей процес набував розмаху [14]. Чисельність же партійної номенклатури в УРСР, яка обіймала всі відповідальні посади, продовжувала суттєво зростати. Так, у 1963 році, 3 130 комуністів керували первинними парторганізаціями на звільнених посадах [15, арк. 7].

Крім того, на початку 60-х років Москва збільшила перелік номенклатурних працівників, контроль за якими передався ЦК України. В результаті голів колгоспів було включено до основної номенклатури, а бригадирів, завідувачів ферм, керуючих відділками, головних спеціалістів – у головну номенклатуру колгоспних і радгоспних парткомів [16, арк. 43].

Так, очевидним є те, що у 1953-1964 роках партійно-державне керівництво замість до-

корінних перетворень не раз ініціювало різні варіанти реорганізації управлінського апарату. Але вони виявилися не до кінця продуманими і не принесли очікуваних результатів, лише призвели до збільшення кількості чиновників. Так, наприклад, на кінець доби відлиги, в обласних комітетах одержали керівні посади 286, у міських, районних комітетах, у промислових зонах і виробничих колгоспно-радгоспних управліннях – 493 особи. Всього в республіці функціонувало 428 комітетів різних рівнів [17, арк. 4-9].

Отже, партійно-радянська та господарська номенклатура, протягом усіх етапів історичного розвитку Радянського Союзу, і УРСР зокрема, була найбільш важливим суб'єктом радянської політичної системи, який не тільки стояв біля витоків формування та розподілу влади у державі, а й був першочерговим її носієм. С. Хайтун охарактеризував номенклатуру як самостійну *«розумну систему»*, що, завдяки своєму *«колективному розуму»*, працює виключно на себе [18, с. 97-112].

Справді, усі ланки номенклатури були тісно взаємопов'язані: ключові посади могли входити одночасно до номенклатури двох і більше партійних комітетів різних рівнів. Це стосується не лише найвищих партійних і державних посад, але й, наприклад, директорів електростанцій, підприємств і виробничих об'єднань всесоюзного значення, ректорів найбільших вузів УРСР, редакторів партійних видань, голів державних комітетів у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, будівництва, кінематографії, фізичної культури та спорту, телебачення і радіомовлення, освіти тощо [19, арк. 1-24].

Всі ці партійні та державні функціонери на місцях повинні були забезпечити реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, а також організовувати і контролювати виконання поставлених перед ними завдань. З іншого боку, від здібностей чиновника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади в цілому [20, с. 141].

Крім того, на основі глибокого аналізу архівних та опублікованих джерел очевидно, що в Українській РСР у добу відлиги «номенклатурна система» здійснювала контроль за всіма керівними органами, а також за механізмом їх призначень на займані посади. Це

необхідно було для збереження єдності держави і партії, та реалізувалося завдяки використанню «номенклатурного принципу» добору кадрів, який передбачав дотримання ієрархічності: тобто подальше життя представника номенклатури могло протікати лише в ієрархіях, переміщуючись або «вверх», або «вниз» з однієї посади на іншу згідно рішень вищестоящих посадовців. Сама ж особа фактично ставала невідчужуваною номенклатурною системою.

Зауважимо, що завдяки номенклатурному принципу добору і розстановки кадрів, на керівні посади призначалися управлінці з потрібними номенклатурній системі особистісними і професійними якостями, та ідеологічними переконаннями.

Роль і місце партійно-радянської та господарської номенклатури, як головного суб'єкта політичної влади, в суспільно-політичному житті СРСР, та УРСР зокрема, у 1953-1964 роках була обумовлена її функціональним призначенням. Адже протягом усіх етапів історичного розвитку Радянського Союзу, вона була стрижнем суспільно-політичної системи, забезпечуючи, протягом багатьох десятиліть, її стабільність та непохитність.

Правляча комуністична партія призначала на керівні посади своїх членів, адже вона мала вплив на всі сфери життя радянського суспільства, тому протягом тривалого часу в державі вдавалося зберігати єдність партійного і державного апаратів влади, і це давало їй змогу здійснювати контроль над життям всього суспільства, найперше для того, щоб вчасно попереджати та виявляти факти, що здатні негативно вплинути на функціонування суспільно-політичної системи республіки або всієї держави.

Слід відмітити, що кількість номенклатури не була постійно однаковою, оскільки динаміка її змін залежала від особливостей кадрової політики першого секретаря ЦК КПРС. Так, на початку перебування М. Хрущова біля державного керма відбулося суттєве скорочення номенклатурних посад, проте у середині 60-х років XX століття їхня кількість почала невпинно зростати. Всі рівні номенклатури були нерозривно взаємопов'язані одне з одним, що забезпечувало функціонування номенклатури як єдиної, цілісної системи.

Очевидним є те, що дослідження формування і діяльності партійно-радянської та господарської номенклатури на всіх етапах історичного розвитку Радянського Союзу,

добри відлиги зокрема, може допомогти уникнути серйозних помилок в організації владних структур сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз: Монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 154 с.
2. Крупина В. О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колект. монографія. [Кн. 2], ч. 1-2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 139-176.
3. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2.
4. Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946-1948 рр.) // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. пр. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 85-105.
5. Стародубець Г. Джерела і способи формування регіональної партійно-радянської еліти в 1944-1945 роках (на прикладі західних областей України) // Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії філософії». – Харків, 2008. – Ч. IV. – С. 155-163.
6. Фролов М. Компартійно-радянська еліта в УРСР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003.
7. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в Україні (1953-1964 рр.): Монографія. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
8. Словарь иностранных слов. / Под ред. Петрова Ф. Н. – М. : Изд-во «Русский язык», 1989.
9. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима. – СПб. : Издательско-торговый дом «Летний Сад» ; Журнал «Нева», 2000. – 368 с.
10. Восленский М. С. «Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза». – М., 1991. – 623 с.
11. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1.
12. Бушин М. І., Єрмілов Є. П. Черкаський край в особах. 1941-2001. Керівники обласних організацій, закладів та установ. – Черкаси : Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005. – С. 79, 90.
13. Історія селянства Української РСР. В 2 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 477.
14. КПСС – в цифрах (1956-1961) // Коммунист. – 1961. – № 3. – С. 50; В помощь пропагандисту и агитатору // Парт. жизнь. – 1962. – № 1. – С. 51-53.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 5761. – Арк. 7.
16. Там само, спр. 5895. – Арк. 43.
17. Там само, оп. 31, спр. 2320. – Арк. 4-9.
18. Хайтун С. Д. Номенклатура как «разумная система» // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 97-112.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3129. – Арк. 1-24.
20. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3 ч. – Ч. 1,2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**